

УДК 347.157

Ю.І. ЧАЛИЙ, канд. юрид. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

ЦИВІЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Ключові слова: правосуб'єктність неповнолітніх, дієздатність малолітніх фізичних осіб, дієздатність власне неповнолітніх фізичних осіб

Десятирічний досвід застосування норм Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) підтвердив безумовно прогресивний характер даного нормативного акту. Разом із тим, життя не стоїть на місці та вимагає корекції законодавчих положень щодо необхідності адекватного упорядкування суспільних відносин, котрі зазнали певної трансформації.

Серед згаданих суспільних трансформацій слід назвати підвищення соціальної активності молодих людей, в тому числі й тих, які за нормами цивільного законодавства визнаються неповнолітніми фізичними особами (малолітніми та власне неповнолітніми). Активність молоді є рушійною цивілізаційною силою, що не може не визнаватися суспільством в якості позитивної обставини. Та чи знає згадана соціальна активність молоді відповідного правового оформлення з боку норм цивільного законодавства? Відповідь на поставлене питання буде неоднозначною.

Чинний ЦК України достатньо структурно розроблений та доволі повно охоплює ті чи інші прояви суспільних відносин за участю фізичних осіб. Майново-центристський характер норм цивільного права, що існував донедавна, тобто до набрання чинності в 2004 році новітніми нормами цивільного законодавства, тепер поступився своїм монопольним становищем. З'явився повноцінний інститут цивільного права, що відповідає за впорядкування відносин в особистій немайновій сфері (глави 20–22 ЦК України). Саме з участі в даних відносинах починається формування людини, власне як і саме її природне існування набуває правової форми зі здійснення того чи ін-

шого особистого немайнового права: права на життя, на охорону здоров'я, на свободу, на особисту недоторканість, на сім'ю, на повагу до гідності та честі, на індивідуальність, на вибір роду занять, на свободу пересування, на мирні зібрання тощо.

Будь-яка людина, незалежно від її віку, є учасником відносин з реалізації згаданих вище суб'єктивних прав. У той же час, аби особі бути активним учасником відносин з реалізації названих прав, необхідно, щоб закон визнавав за нею відповідний обсяг дієздатності. Як відомо, для малолітніх та для власне неповнолітніх осіб в немайновій сфері закон визнає лише здатність цих осіб своїми діями здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (п.2 ч.1 ст.31, п.2 ч.1 ст.32 ЦК України). Інші особисті немайнові права ні обсягом часткової, ні обсягом неповної цивільної дієздатності фізичних осіб не охоплюються. Зрозуміло, що в даному випадку ми маємо справу не з законодавчою заборобою для малолітніх та власне неповнолітніх осіб брати активну участь в інших особистих немайнових правовідносинах (тобто тих, які забезпечують природне існування фізичних осіб або їх соціальне буття (глави 21–22 ЦК України), а з прогалинністю норм, яка, без сумніву, має бути усунена. В ЦК, як в основному нормативно-правовому акті цивільного законодавства України, подібних системних прогалин не повинно бути.

Законодавча прогалинність у визначенні обсягу дієздатності неповнолітніх осіб (в широкому значенні) спостерігається і в майновій сфері. Широке застосування договірних конструкцій при наданні освітніх послуг ставить сьогодні питання про можливість активної участі у цих відносинах малолітніх та власне неповнолітніх осіб. Підкреслюємо, саме активної безпосередньої участі таких осіб, а не через дії їх представників. Освіта може здобуватися малолітніми особами в структурі дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійно-технічної освіти. Власне неповнолітні особи можуть бути також суб'єктами навчання у вищих навчальних закладах. Участь малолітніх та власне неповнолітніх осіб в освітніх відносинах з точки зору цивільного права є участю у відносинах з виконання

відповідних майнових правочинів. Можливість активної участі малолітніх та власне неповнолітніх у цих відносинах також не охоплюється нормами ст.ст.31–32 ЦК України, що є негативною обставиною.

На актуальність описуваної тут проблеми вказує й відсутність у доктрині цивільного права досліджень спеціального спрямування. Роботи, виконані за часів існування СРСР, здебільшого розв'язували проблемні питання участі неповнолітніх осіб у майнових правовідносинах, де правосуб'єктності даних осіб як учасникам освітніх відносин, увага не приділялася [1–3]. Участь неповнолітніх осіб в особистих немайнових правовідносинах тоді досліджувалася тільки в обсязі відносин зі здійснення прав автора та прав дитини в сімейних правовідносинах, що повністю відповідало стану законодавства тієї доби.

Попри зміни цивільного законодавства, в роботах, виконаних останнім часом, також не спостерігається зміщення акцентів щодо оцінки правосуб'єктності неповнолітніх осіб (в широкому значенні). Як і раніше, досліджуються проблемні аспекти суб'єктності неповнолітніх у сфері відносин з реалізації прав на продукти інтелектуальної, творчої діяльності [4] та у деяких майнових відносинах [5–6].

Отже, у чинному законодавстві України склалася дивна ситуація, у відповідність з якою участь малолітніх та власне неповнолітніх осіб в особистих немайнових правовідносинах (що впорядковуються нормами книги другої ЦК України) не заперечується, але, в той же час, і не встановлюється правова можливість цих осіб щодо активної участі (дієздатності) у таких відносинах. Подібна невідповідність фактичної сторони нормам законодавства спостерігається також у сфері надання освітніх послуг, де малолітні та власне неповнолітні особи є безпосередніми учасниками даних відносин, але загальні норми цивільного законодавства не визнають за ними здатності бути активним (дієздатним) суб'єктом цих відносин. Означений аспект правосуб'єктності малолітніх та власне неповнолітніх осіб не піддавався належному теоретичному осмисленню, що дає нам привід звернутися до такої тематики у цій публікації.

Метою даної статті є постановка науково-практичної проблеми, що вказує на необхід-

ність розширення обсягу дієздатності малолітніх та власне неповнолітніх фізичних осіб стосовно їх участі в особистих немайнових правовідносинах, що забезпечують природне існування та соціальне буття, та в майнових правовідносинах, пов'язаних із наданням освітніх послуг.

На перший погляд, визначення обсягу дієздатності для участі малолітніх та власне неповнолітніх осіб в особистих немайнових правовідносинах (глави 20–22 ЦК України) не має особливої гостроти. Так, норма ст.271 ЦК України вказує, що змістом особистого немайнового права фізичної особи є її можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Звідси виникає враження про те, що змістом будь-якого особистого немайнового права є винятково поведінка управоможеної особи («право на свою поведінку»). Інакше кажучи, управоможеній особі для здійснення того чи іншого особистого немайнового права законом надаються правові можливості лише щодо визначення власної поведінки, але не поведінки, яка б мала характер вимоги, зверненої до іншої особи. Принаймні, такий висновок витікає із буквального тлумачення вищезгаданої норми ЦК України. Додамо, що подібні акти поведінки управоможеної особи часто матимуть фактичний характер: визначення змісту своєї гідності (ст.297 ЦК України), обрання форми та способів прояву своєї індивідуальності (ст.300 ЦК України), визначення меж особистого життя (ст.301 ЦК України), збирання, зберігання та використання інформації (ст.302 ЦК України), вибір, зміна місця проживання та роду занять (ст.311–312 ЦК України) тощо. Тож, для реалізації наведених можливостей наявність у особи правової здатності у вигляді правочино- та деліктоздатності начебто не вимагається, оскільки такі акти поведінки мають фактичний характер. Але це не завжди так. Можна навести низку актів поведінки, пов'язаних із реалізацією певного особистого немайнового права, що матимуть вже юридичний, а не фактичний характер. (Підкреслимо, що такі акти поведінки здійснюватимуться особою не в межах захисту порушеного особистого немайнового права, а в його нормальному (непорушеному) стані). Наприклад,

особа, в тому числі й та, яка досягла чотирнадцяти років, яка звернулася за наданням їй медичної допомоги, має право на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій (ч.2 ст.284 ЦК України). Цілком очевидно, що здійснення фізичною особою даного вибору породжує в іншій особі, зокрема, у медичного закладу, відповідні обов'язки. Тож реалізація згаданого вибору породжує не фактичні, а юридичні наслідки. Юридичний характер носитиме також вимога фізичної особи щодо надання їй достовірної і повної інформації про стан здоров'я (ст.285 ЦК України). Або пригадаємо дії фізичних осіб щодо здійснення права на зміну імені (ст.295 ЦК України). Шістнадцятирічна особа має право на власний розсуд, тобто без згоди батьків, піклувальників чи органів опіки та піклування(!), змінити своє прізвище та (або) власне ім'я. Зміна прізвища, імені, по-батькові здійснюється своєю власною поведінкою також фізичною особою, яка досягла чотирнадцяти років, хоча й із застереженнями, вказаними в ч.2–3 ст.295 ЦК України.

Коли ж йдеться про захист порушених особистих немайнових прав, то вчинення потерпілою особою засобів протидії як через звернення до юрисдикційних органів, так і без такого звернення, тобто шляхом самостійного вчинення відповідних актів протидії (самозахист), на наш погляд, завжди носитиме не фактичний, а юридичний характер. Якщо здійснення юрисдикційного захисту порушених особистих немайнових прав неповнолітніх фізичних осіб (в широкому значенні) діями їх представників річ цілком зрозуміла та виправдана, то самозахист прав цих осіб через дії представників не завжди буде ефективним. Зокрема, для захисту прав на такі блага як життя, здоров'я, особиста недоторканість, честь, гідність та ін. вимагається оперативне захисне втручання засобами протидії самого носія даних благ. Зволікання може призводити до надто серйозних негативних наслідків. Перебування ж законних представників у місці вчинення правопорушення не завжди є фізично можливим, оскільки малолітні та власне неповнолітні особи протягом доби доволі тривалий час позбавлені безпосереднього нагляду зі сторони батьків чи інших представників, знаходячись в навчально-виховних,

спортивно-культурних, лікувально-оздоровлюючих закладах, самостійно пересуваючись від таких закладів додому, здійснюючи прогулянку тощо. Напевне, навряд чи хто буде заперечувати наявність у малолітньої чи у власне неповнолітньої особи права здійснювати протидію посяганням на їх життя, здоров'я, ім'я, гідність та інші блага. Хоча б взяти тривіальний випадок з перекручуванням (свідомо чи ні) прізвища або імені дитини, яке допускається при її спілкуванні в навчально-виховних закладах. Чи має така дитина право безпосередньо, тобто тільки своєю поведінкою, вимагати від правопорушника припинення протиправної дії? Очевидно, що відповідь має бути ствердною. Такі ж правові можливості є у неповнолітніх осіб (в широкому значенні) щодо самозахисту життя, здоров'я, особистої недоторканості, житла, гідності тощо. Засобами протидії може бути вимога про припинення правопорушення та/або здійснення фізичної протидії. Як ті, так й інші засоби протидії мають не фактичне, а правове значення¹.

Тепер розглянемо такий елемент правосуб'єктності неповнолітніх (в широкому значенні), як можливість їх активної участі, тобто самостійно, не через дії представників, у майнових правовідносинах. Обсяг майнової дієздатності малолітніх та власне неповнолітніх визначається, як відомо, нормами ст.31–32 ЦК України. За нашим переконанням, згадані нормативні положення також не відповідають дійсності, оскільки як малолітні, так і власне неповнолітні є безпосередніми активними учасниками далеко ширшого кола майнових відносин, ніж тих, що передбачені названими нормами. Серед таких, перш за все, необхідно назвати відносини з надання освітніх послуг.

Відносини з надання освітніх послуг у виховних та навчально-виховних закладах за своєю правовою формою є цивільно-правовими зобов'язаннями, що виникають на підставі

¹ У цивілістичній літературі відзначається, що до набрання чинності ЦК України 2003 р. засоби самозахисту прийнято було ділити на фактичні та юридичні, але тепер такий поділ втратив сенс, оскільки за статтею 19 ЦК України всі засоби самозахисту набувають правового змісту [7, с.528].

укладання та виконання відповідних договорів. У переважній більшості випадків договори про надання того чи іншого рівня освіти укладаються в інтересах неповнолітніх осіб їх батьками або іншими представниками. За своєю конструкцією подібні договори є договорами, укладеними на користь третіх осіб. Причому, специфічною ознакою таких договорів є те, що замовник послуги не може вимагати її надання в своєму інтересі. Ці договори винятково виконуються на користь третіх осіб: навчальний, навчально-виховний заклад виконує свій обов'язок з надання відповідної послуги безпосередньо третій особі (неповнолітній особі), а не замовникові. Іншою особливістю також є те, що третя особа (тобто дитина) має вести себе у цьому правовідношенні активно, аби досягти позитивних наслідків освітньої послуги. Це пов'язано з необхідністю збирання, використання та поширення нею певної інформації (до речі, такі дії є змістом права на інформацію, тобто особистого немайнового права (ч.1 ст.302 ЦК України). З цього приводу, напевно, можна було б висунути заперечення, мовляв дії суб'єкта навчання не тягнуть за собою юридичних наслідків, вони мають винятково фактичний характер. Але це не так, адже прийняття третьою особою виконання є різновидом одностороннього правочину. Хоча суб'єкти навчання (малолітні або власне неповнолітні особи) за подібним зобов'язанням не здійснюють актів передання чи прийняття майна у вигляді речей чи грошей, але, тим не менше, вони є учасниками майнових правовідносин. Освітня послуга виступає товаром неореченої форми, а отже, прийняття третьою особою дії з надання освітньої послуги є участю у майновому правовідношенні. Ще раз підкреслимо, що законні представники (батьки чи інші представники) не можуть вимагати виконання цього зобов'язання у своєму інтересі, хоча вони є стороною зобов'язання (замовниками). Замовники можуть лише вимагати надання освітньої послуги в інтересах дитини як суб'єкта навчання – третьої особи. В той же час, обсягом дієздатності ні малолітніх, ні власне неповнолітніх фізичних осіб подібні правові можливості не охоплюються. Як не передбачається й можливість цих осіб реалізувати своєю поведінкою права вимоги третьої

особи (ч.2 ст.636 ЦК України). Хоча у безпосередньому соціальному зв'язку із виконавцем освітньої послуги перебуває (роками) саме третя особа – суб'єкт навчання, але така особа, якщо виходити із буквального тлумачення вищенаведеної норми та норм ст.ст.31–32 ЦК України, не має права своєю поведінкою вимагати від виконавця надання даної послуги. Вона може лише очікувати виконання послуги в своєму інтересі після пред'явлення відповідної вимоги замовником. Гадаємо, що по відношенню до власне неповнолітніх осіб дане обмеження навряд чи є виваженим, адже вони мають достатній соціальний досвід аби самотійно реалізувати подібну правову вимогу (правову вимогу третьої особи).

На завершення зазначимо, що матеріал цієї статті, зрозуміло, не можна вважати теоретичним підґрунтям для внесення в законодавство відповідних змін та доповнень. Ми розраховуємо лише на те, що представники юридичного корпусу звернуть увагу на зазначені тут суперечності між фактичним станом та існуючими в законодавстві вимогами, а це, в свою чергу, може стати приводом для подальших наукових розвідок та проведення диспуту.

Розробка даної тематики вимагає виокремленого дослідження проблем дієздатності малолітніх та власне неповнолітніх фізичних осіб, оскільки ступінь їх соціальної зрілості неподібний. Звідси й обсяг дієздатності цих категорій фізичних осіб у розглядуваних тут правовідносинах буде відмінним. При цьому, обсяг дієздатності в кожній із категорій неповнолітніх осіб також можна визначати диференційовано. Малолітніх, наприклад, можна класифікувати за психолого-віковим критерієм та привести, скажімо, до двох груп: особи, які не досягли десяти років та особи, які досягли десяти років, але яким не виповнилося чотирнадцяти років. Власне неповнолітні особи також можуть розглядатися в обсязі двох груп: з чотирнадцяти до шістнадцяти років та, відповідно, з шістнадцяти до вісімнадцяти років. Запропонована диференціація другого рівня має проводитися у контексті участі неповнолітніх осіб (у широкому значенні) в конкретних особистих немайнових та конкретних майнових правовідносинах з урахуванням знань педагогічної психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 368 с.
2. Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних / А. И. Пергамент // Ученые записки ВИНУ. Вып. 3. – М. : Госюриздат, 1955.
3. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 229 с.
4. Дербакова Ю. А. Неповнолітні (малолітні) як суб'єкти авторських відносин / Ю. А. Дербакова // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С. 191–196.
5. Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ж. Л. Чорна. – Львів, 2005. – 22 с.
6. Андросюк І. До питання про кредитну дієздатність неповнолітніх / І. Андросюк // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 41–43.
7. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.

Чалий Ю. І. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: окремі проблемні аспекти / Ю. І. Чалий // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 412–416 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_69.pdf

Звертається увага на проблемні аспекти невідповідності вимог цивільного законодавства дійсному стану, що склався у відносинах за участі малолітніх та власне неповнолітніх осіб в особистій немайновій та майновій сферах. На думку автора, обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх осіб (в широкому значенні) підлягає розширенню щодо самостійного здійснення ними особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичних осіб та їх соціальне буття. У майновій сфері обсяг дієздатності неповнолітніх осіб може бути розширений стосовно здійснення ними прав третьої особи в зобов'язаннях з надання освітніх послуг.

Чалий Ю.И. Гражданская правосубъектность несовершеннолетних: отдельные проблемные аспекты

Обращается внимание на проблемные аспекты несоответствия требований гражданского законодательства действительному состоянию, сложившемуся в отношениях с участием малолетних и собственно несовершеннолетних в личной неимущественной и имущественной сферах. По мнению автора, объем гражданской дееспособности несовершеннолетних (в широком смысле) подлежит расширению относительно самостоятельного осуществления ими личных неимущественных прав, обеспечивающих природное существование физических лиц и их социальное бытие. В имущественной сфере объем дееспособности несовершеннолетних может быть расширен относительно осуществления ими прав третьего лица в обязательствах по оказанию образовательных услуг.

Chaliy Y.I. Civil Legal Personality of Minors: Some Problematic Aspects

The article draws attention to the problematic aspects of non-compliance requirements of the civil legislation of the actual prevailing in relations with minors in the proper moral and economic spheres. In particular it is noted that juvenile and actually minors are in fact participants of the wider civil relations, in comparison with those which are prescribed amount of partial and incomplete legal capacity (art.31–32 of the Civil Code of Ukraine). The author is limited staging of scientific and practical problems, but at the same time, offers the legal community to consider a proposal to expand the scope of civil capacity of minors (in the broad sense) with respect to the independent exercise of moral rights, providing a natural existence of individuals, as well as moral rights, ensuring their social existence. The volume capacity of minors in property sphere can be extended with respect to the exercise of the rights of a third party in the obligations to provide educational services.